

Петро Гаврилишин

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

**Втрати м. Станіслава внаслідок подій 1941–1944 рр.
(за документами «Станіславської міської комісії
з розслідування злочинів німецьких фашистів
та їх посібників»)**

Резюме

У статті висвітлено втрати м. Станіслава у 1941–1944 рр. згідно інформації зібраної «Станіславською міською комісією з розслідування злочинів німецьких фашистів та їх посібників». Відображені тодішні підрахунки як матеріальних так і людських жертв понесених за період німецької окупації. Показане бачення цих втрат новоприслою радянською владою.

Ключові слова

Станіслав, окупація, втрати, жертви

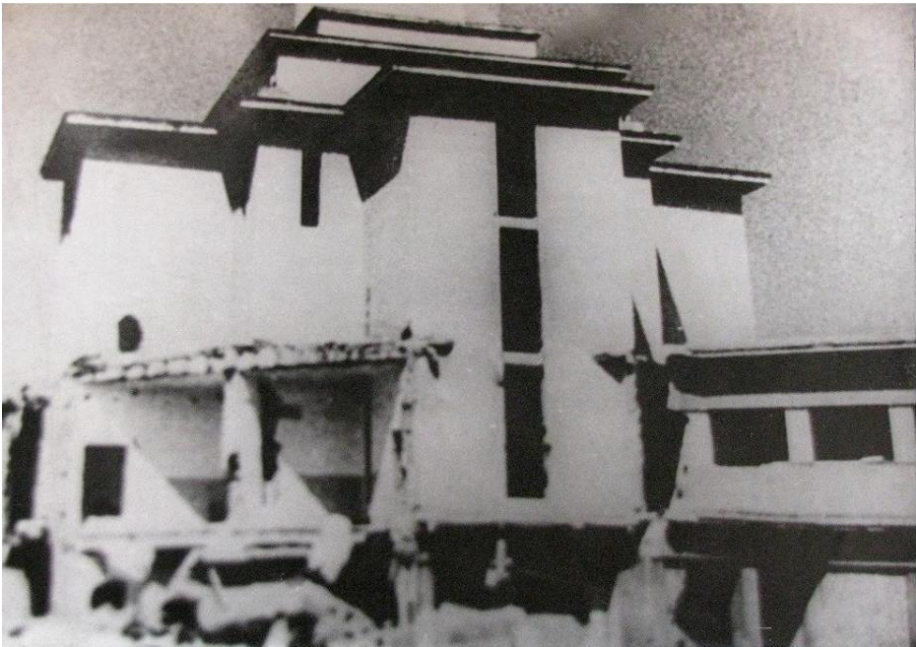
Кожен, хто загинув у II Світовій війні, залишив після себе скорботу рідних та близьких. Вбивці після себе залишили цифри. Потрапити ж після смерті у велике число – це розчинитися в морі анонімності, принести в жертву свою індивідуальність. Фактично це означає бути покинутим історією, викресленим із людської пам'яті, забутим навіки. На жаль, *«...культури пам'яті багатьох народів оперують округленими цифрами, але пам'ятати мертвих легше, коли цифри не округлені, коли останнє число не нуль...»*. Такими рядками наприкінці свого бестселера «Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним» американський історик Тімоті Снайдер червоною ниткою проводить думку, що кожен, хто потрапив у жорна режиму та загинув, має право ніколи не бути забутим.

Також кожна війна завдає значної шкоди економіці та господарству держав, на території яких проходили бойові дії. У наш час важко підрахувати збитки, яких завдала антитерористична операція на сході України. Але з впевненістю можна ствердити, що після її закінчення буде створена державна комісія, яка займатиметься цими підрахунками, хоча вже зараз експерти називають цифри у декілька мільярдів американських доларів. Останніми десятиліттями у переддень Дня Перемоги чи опісля уже давно не порушувалося питання завданих збитків, які принесла Друга світова війна місту Станіславу. Їх сума як на той час була колосальною. У нашій статті ми спробуємо пролити світло на цю маловідому сторінку історії нашого міста, посилаючись на матеріали Державного архіву Івано-Франківської області.

Вивчення історії Івано-Франківська постійно поглиблюється істориками, однак питання оцінки втрат міста внаслідок подій II Світової війни не знайшло висвітлення повною мірою. З поодиноких праць варто виділити дослідницю Голокосту Л. Соловку¹, що з'ясовує демографічні наслідки катастрофи Станіславської єврейської громади, та джерелознавця примусової праці і репатріації українців Станіславщини Т. Турчин², яка поставила питання кількості «остарбайтерів» з Станіславської області. Погляд радянських істориків на наслідки окупації визначався очевидно необхідністю дотримуватися комуністичної доктрини та лінії Москви.

Ілюстрація 1.

Поруйнована ратуша. Із радянської кінохроніки 1944 р.

Джерело: Збірка автора.

Друга Світова війна за людськими, матеріальними втратами та географією істотно перевершила Першу Світову. Кількість її жертв в кожній країні підрахована підрахована більш-менш точно, за винятком СРСР і Китаю. Ці держави в різні часи називали різні цифри, збільшуючи величини втрат. Хоча усі погоджуються, що найбільших людських втрат зазнав саме Радянський Союз (приблизно 11 млн. військових і 7 млн. цивільних³, хоча, очевидно, і ця цифра є дискусійною).

¹ Соловка Л. *Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни* // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2008. – Вип. XIV. – С. 35-43.

² Турчин Т. *Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944–1953 рр.)* // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23-24. – С. 230-237.

³ Магочій П.-Р. *Історія України*. – К.: Критика, 2007. – С. 547.

Однією з головних арен бойових дій була саме Україна, через що вона втратила, згідно дослідника М. В. Ковалю, до 8 млн. осіб⁴.

Невдовзі після вигнання військ Вермахту, з метою фіксації кількості загиблих від рук нацистів та матеріальних втрат, створювалися надзвичайні комісії. Вдалося зібрати велику кількість свідчень, що дозволило уявити масштаб злочинів. Сильною стороною даних цифр є те, що вони були зроблені одразу після війни. М. В. Коваль, автор підрозділу «Людські втрати» у 8-му томі «Истории Украинской ССР» приймає на віру ці дані обласних комісій. Проте, в багатьох випадках було неможливо знайти живих свідків, яких свідомо ліквідували. Також спеціально знищували масові захоронення своїх жертв⁵. Водночас не забуваймо, що історію війни пише переможець, а переможцем, який поніс основний тягар боротьби з нацистською Німеччиною, був СРСР. Це дало йому можливість творити власну версію історії.

27 липня 1944 р. один з полків 161-ї Червонопрапорної ордена Богдана Хмельницького стрілецької дивізії (згодом отримала назву «Станіславська»), під командуванням полковника В. М. Федотова здобув м. Станіслав⁶. Перед штурмом було обіцяно, що той командир, чия частина першою увірветься до міста, стане його комендантом. Це здійснив 569-й стрілецький полк, і, відповідно, Василь Федотов став першим станіславським комендантом.

Одразу відновили діяльність міський комітет КП(б)У та виконком міської Ради депутатів трудящих. Ними організовувалось населення для відбудови економіки та налагоджувалась робота культурно-освітніх закладів, активно проводилась ідейно-політична пропаганда. Зрозуміло, вони були направлені сюди на роботу зі сходу партійними органами.

Восени 1944 року у Станіславі (саме так з 1939 р. до 1962 р. радянська влада називала Станіславів) була створена «Станіславська обласна комісія з розслідування злочинів німецьких фашистів та їх посібників» на чолі з першим секретарем Станіславського обкому партії М. В. Слонем. Заступником голови комісії був призначений М. М. Козенко, представником Надзвичайної державної комісії від уряду був М. П. Самусь. Членами комісії були полковник держбезпеки Михайлов та греко-католицький єпископ, ісповідник віри Іван Лятишевський⁷. Залучений єпископ до складу комісії був для надання їй легітимності в очах місцевого населення. Відповідальним секретарем комісії був А. І. Глушенко. Робота комісії тривала до осені 1946 року. Її склад зазнавав змін. Так, у ніч з 11 на 12 квітня 1945

⁴ Литвин В. М. *Україна в Другій світовій війні (1939–1945)*. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – С. 438.

⁵ *История Украинской ССР*. – К., 1984. – Т. 8. – С. 440.

⁶ *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область*. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 69.

⁷ ДАІФО. – ф. Р-98. – оп. 1. – спр. 2. – арк. 1.

року був арештований єпископ, ісповідник віри Іван Лятишевський. Тоді ж арештували і інших греко-католицьких владик (нового митрополита Й. Сліпого та єпископів М. Будку, М. Чернецького, Г. Хомишина)⁸.

Разом із обласною комісією були створені районні та міські комісії. Головою “Станіславської міської комісії з розслідування злочинів німецьких фашистів та їх посібників” був призначений голова Станіславського виконкому М. Лазуренко, замісником голови – голова Станіславської міськради А. Шатохін. Також в комісію входили медики: майор медичної служби Л. В. Бобилев та лікарі І. А. Малиновський та Р. А. Ольшанський⁹.

Загалом, роботи комісій різних рівнів можна згрупувати за двома ключовими напрямками: людські втрати (як вбиті, так і вивезені на примусову працю до Третього Рейху) та матеріальні втрати (як державні так і приватні)

У ході роботи було встановлено, що загалом Станіславській області Друга світова війна завдала такої шкоди: Станіславська обласна комісія подала у Надзвичайну державну комісію 14 783 акти на суму 14 млрд. 332 млн. 324 тис. радянських карбованців. Було знищено понад 300 промислових підприємств, 295 колгоспів, 11 радгоспів, 25 машинно-тракторних станцій, спалено і зруйновано близько 10 тис. державних і громадських будівель, серед них 523 будинків шкіл, бібліотек, музеїв, 49 дитячих установ, 5 церков, 12 синагог, 87 приміщень лікарень, поліклінік та амбулаторій, 30 121 індивідуальний житловий будинок та 24 174 надвірні споруди.

Звичайно, папір може витримати будь-які цифри та рахунки, але коли мова йде про людські життя, які були поглинуті жорнами тієї кривавої війни, то не в однієї сім’ї серця тоді обливалися кров’ю. Свідченням безжального ставлення до людей став вислів Сталіна з тих часів: «Смерть однієї людини – трагедія, смерть мільйонів – статистика». На території Станіславської області було вбито та закатовано 223 тис. 920 мирних жителів, вивезено на примусову роботу 68 тис. 361 особу. (із справи, загально по області)¹⁰.

Комісією було встановлено, що протягом радянсько-німецької війни у Станіславі загинуло 128 тис. 272 особи, з них розстріляно 108 тис. 522 особи, повішено 2 тис. 350 осіб, померло від катувань 17 тис. 600 осіб¹¹. Більшість серед загиблих становило єврейське населення, яке на езекуцію зганяли до Станіслава з прилеглих околиць та з Угорщини. У фондах Державного архіву Івано-Франківської області зберігся Акт № 2 роботи “Станіславської міської комісії” від 27 січня 1945 року, згідно з яким було встановлено кількість вивезених осіб на примусову працю із Станіслава. На засіданні комісії були присутні: голова Станіславської міськради А. Шатохін, секретар комісії В. Шполянська, завідувач міськкомунгоспу Самохвалов, начальник житлоуправління Кульбашний, депутат міськради

⁸ Єгрешій О.І. *Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча*. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – С. 136.

⁹ ДАІФО. – ф. Р-98. – оп. 1. – спр. 2. – арк. 1.

¹⁰ Там само. – арк. 80.

¹¹ Там само. – арк. 99.

В. Столярчук. Загальна кількість вивезених осіб була складена на підставі показів свідків – О. Кучинського, М. Добровольського, Старчевського, В. Семіона, Маркевича, Кебузинської, Дякуна. Починаючи з липня 1941 до 27 липня 1944 року на примусову працю із Станіслава до Німеччини було вивезено 17 тис. 625 чоловік. Вивезення відбувалося в три етапи: у 1941 році – 600 чоловік, з 15 травня 1942 р. по 1 січня 1943 року – 7 тис. чоловік, з 1 січня 1943 по 27 липня 1944 року – 9 тис. 925 чоловік. В організації вивезення винуватили коменданта поліції Штреге і його замісника лейт. Гріна, начальника української допоміжної поліції полковника Банаха, коменданта міста Бо, Окружного старосту Д-ра Альбрехта та членів Управи міста¹². У нас логічно виникає запитання – звідкіля були взяті ці цифри? Чи свідки мали якісь свої підрахунки, чи збереглися німецькі документи цього періоду, які ще потрібно було підтвердити показами очевидців. На це запитання у нас немає відповіді. Погрішності радянської статистики відомі кожному. Зараз за браком документів та свідків тих подій важко з'ясувати імовірну похибку. У зведеній відомості комісії зазначено, що кількість 17 тис. 625 чоловік складена за актами, тоді як у списках фігурує всього 136 чоловік¹³.

Щодо економічних показників, Станіслав у ході радянсько-німецької війни зазнав шкоди на 7 млрд. 527 млн. 361 тис. 95 радянських карбованців. Було зруйновано 2 тис. житлових будинків, що становило більше чверті міського житлового фонду, 6 мостів, 5 км шосейних доріг, 5 км залізниці, 256 тис. кв.м бруківки, 5 тис. кв.м тротуару. Серед переліку різноманітного майна було знищено 189 вантажних автомашин, 23 легкові автомобілі, 2 автобуси, 3 тис. 582 універсальні швейні машинки, 278 станків, 1372 вагонетки¹⁴.

Показники збитків поголів'я худоби відкривають перед нами невідому досі аграрну історію Станіслава. У місті знищили 1 тис. 375 корів, 117 биків, 297 свиней, 400 жеребців, 809 кобил, 3 тис. 178 голів домашньої птиці. Поміж речей домашнього вжитку та сфери послуг втрати налічували 2 тис. 300 радіоприймачів, 370 фотоапаратів, 87 друкарських машинок, 12 тис. гардин, 8 тис. килимів, 1 млн. 980 тис. посуду, 1 тис. картин, 1 тис. 100 роялів та піаніно, 7 тис. хутряних шуб, 220 тис. різних пальт, 330 тис. костюмів та суконь, 1 млн. пар білизни, 650 велосипедів. У Станіславі мешканці на руках мали багато коштовних виробів та грошей, більшість з яких були вилучені під час розстрілів чи конфіскацій, часто гестапівці привласнювали собі ці вироби та кошти. Загалом було награбовано 33 тис. кг срібних речей, 2 тис. кг золотих виробів, 15 тис. кг дорогоцінного каміння, 3 млн. американських доларів¹⁵.

¹² Там само. – арк. 15.

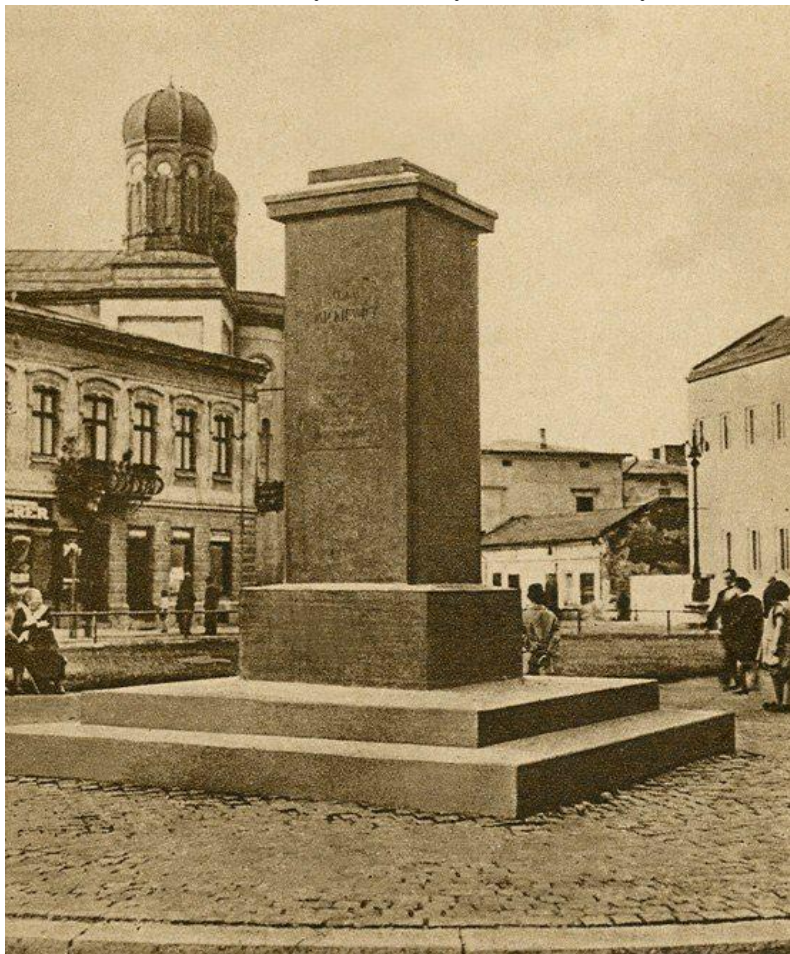
¹³ Там само. – арк. 99.

¹⁴ Там само. – арк. 104.

¹⁵ Там само. – арк. 110.

Ілюстрація 2.

П'єдестал без пам'ятника Адаму Міцкевичу, скиненого окупаційною владою.

Джерело: Збірка автора.

Кількість пограбованого, поруйнованого та знищеного житла становила 304 позиції, надвірних будов – 942, машин і сільськогосподарських знарядь – 832, коней – 211. З бібліотек зникло 6097 томів¹⁶.

Також міститься список наукового та адміністративного персоналу Станіславського учительського інституту розстріляних нацистами, підписаний його директором, станом на 1945 р., М. Королем. Про багатьох викладачів на той момент було нічого не відомо. Вказано 3-х загиблих працівників: Ф. Плотницький (директор в 1941 р.), викладачі Бончковський та Вовк. Серед студентів було до сотні євреїв, переважна більшість яких була розстріляна, серед українців і поляків теж кілька чоловік було розстріляно, але встановити точні цифри на той момент їм не

¹⁶ Там само. – арк. 112 зв.

вдалося. Серед студентів були і відправлені на примусову працю до Німеччини¹⁷. Частина викладачів і студентів пішли добровольцями на фронт в лави Червоної армії.

Через війну втрачено багато фахових кадрів. Що цікаво, складено списки найвидатніших лікарів і педагогів міста, вбитих німцями під час окупації. Серед 137 фізично знищених лікарів виділено 15: гінекологи Воевідка, Козак, Козакова, Когане, Гут; педіатри Ферстер, Штатер, Обергард; терапевти Бірн Тадей, Гішкевич; стоматологи Гарлік і Ордовер; хірург Кохай, окуліст Гіршгавт, кардіолог Фогель¹⁸.

Серед видатних знищених педагогів, відомих ширшій громадськості, виділено 11: поляки Владислав Драб'юк, Станіслав Уманський, Казимир Штампер, Володимир Камінський, Кароль Явелький, Елеонора Гадзінська, Віктор Гатникевич, Владислав Багер; українці Степан Червоняк, Степанида Червоняк (дружина Степана); єврей Філіп Шенфельд. Подружжя Червоняків за Польщі працювали учителями народної школи, а у 1939-1941 рр. Степан був директором НСШ №13, а Степанида завідувала МВНО (міський відділ народної освіти). Ф. Шенфельд працював учителем в гімназії №3, а за совітів учителем хімії і фізики СШ №5. Драб'юк, Уманський та Гадзінська до 1939 р. були директорами учительської семінарії, гімназії і ліцею №2 та 7-класної школи відповідно. За «совітів» вони стали простими вчителями середніх шкіл міста. Інші вчителі польської національності зберегли свій соціальний статус за більшовиків, залишившись звичайними вчителями. Владислав Багер, який працював учителем учительської семінарії теж став працювати у Педшколі¹⁹.

Окремою групою у справі варто виділити перелік осіб розстріляних гестапо в той чи інший період 1941 р.

Серед них варто виділити іменний список польської інтелігенції розстріляної гестапо з 05.08 по 11.11.1941 р. Складений зі 100 осіб, серед них зустрічаємо директорів шкіл, вчителів, лікарів та ін. Завершує список ксьондз Смагняк²⁰.

Список розстріляних гестапо з 15.10. по 20.10. 1941 р. нараховує 21 особу та, судячи із прізвищ, складений із представників різних національностей²¹. А розстріляних з 05.08 по 11.09 – 15 осіб²². Очевидно, що кількість вбитих осіб є більшою, це тільки ті особи, прізвища яких вдалося встановити членам комісії по свіжих слідах.

Також зустрічаємо два списки німецько-фашистських окупантів та їх спільників, що вчинили злочини, грабежі і руйнації на тимчасово окуповані території СРСР.

¹⁷ Там само. – арк. 35.

¹⁸ Там само. – арк. 36.

¹⁹ Там само. – арк. 34.

²⁰ Там само. – арк. 23-24.

²¹ Там само. – арк. 25.

²² Там само. – арк. 26.

Використовуючи матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, можемо намалювати точнішу картину тих важких подій Голокосту. Проводились допити свідків цих злочинів окупаційної німецької влади. Їхні розповіді дають можливість дізнатися невідомі раніше деталі знищення євреїв. Складений акт огляду єврейського цвинтаря від 29.11.1944 р. стверджує про виявлені 458 могил, з них 32 – групові, заповнені залишками спалених тіл²³.

Євреї перебували в Станиславові від самого дня його заснування у 1662 р. Потоцькі свідомо їх тут селили, адже їхній торгівельний хист та вправність ремісників сприяли зростанню багатства міста. Євреям було надано ряд привілеїв: право на будівництво приміщень, довільний заробіток, зокрема заняття торгівлею, внутрішню автономію, рівність із місцевим населенням, можливість звертатись до замкової юрисдикції. Єврейська громада постійно зростала. Так, на 1732 р. євреїв у Станиславові проживало 1470 осіб, у 1793 р. їх було вже 2412, у 1869 р. – 8088, у 1910 р. – 15161²⁴. Згідно з офіційно опублікованими даними перепису населення від 9 грудня 1931 р., у Станиславові мешкало 60256 осіб, з них 24823 (41,4%) євреїв, 22312 (37,2%) поляків, 11134 (18,6%) українців, 1691 (2,8%) представників інших національностей²⁵. У місті в 1930-х роках існувало 49 синагог та єврейських будинків молитви (божниць), функціонували єврейські початкові та професійні школи, одна приватна єврейська гімназія, будинки для сиріт, безпритульних, пристарілих, кілька бібліотек, два єврейські театри («SZI-AN-SKI» та ім. Гольдфадена), оркестр «Тель-Авів» та ін. Напередодні Другої світової війни, у 1939 р., чисельність єврейської громади становила 26500 осіб²⁶. На жаль, більшість із них не вижили під час подій Другої світової війни.

Активне просування радянських військ на захід змусило есесівців гарячково ліквідувати останні гетто, замітаючи сліди вчинених злочинів. Від січня 1944 р. до кінця березня 1944 р. на цвинтарі, спеціально обгородженому триметровим парканом, працювала привезена бригада в'язнів із Янівського концтабору, яка перед тим набула досвід специфічної праці у Львові²⁷. Щоб прикрити докази злочинів, а також у пошуках золота, трупи розстріляних викопували з ям, спалюючи у спеціально привезених для цього печач, попіл просіювали в потічку, що і досі є поряд із цвинтарем. Наведемо свідчення жителя Станиславова, поляка Чернецького Матвія Антоновича (1878 р. н.) про замітання нацистами слідів своїх

²³ Там само. – арк. 2-3.

²⁴ Соловка Л. *Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни* // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2008. – Вип. XIV. – С. 36.

²⁵ Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki. Na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. Oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Cz. III. Województwa Południowe. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1933. – S. 61.; Копчак С. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (статистично-демографічне дослідження) / С.І. Копчак, В.І. Мойсєненко, М.Д. Романюк. – Львів: Світ, 1996. – С. 181.

²⁶ Соловка Л. *Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни* // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2008 арк Вип. XIV. – С. 36.

²⁷ *История Украинской ССР*. – К., 1984. – Т. 8. – С. 441-442.

злочинів на єврейському цвинтарі: «Коли в березні місяці 1944 р. в м. Станіслав увірвались радянські танки (в ніч з 30 на 31 березня – авт.), німці і гестапівці з цвинтаря втекли, кинувши все як було, тоді я вирішив піти в ту будівлю, де палили трупи розстріляних, подивився, побачив там три печі, від яких вгору ішли труби, було багато попелу... Пройшовшись по цвинтарю, я побачив три викопані і порожні ями, в яких, як я знаю, було набито (раніше – авт.) багато розстріляних людей. Коли радянські танки назад відійшли з м. Станіслава, то гестапівці, які працювали на цвинтарі, прийшли назад, позагортали розриті ями. Ту будівлю, в якій вони спалювали трупи, вони очистили, пічки, які були, вони їх вивезли, загалом зробили порядок, не залишивши ніяких за собою слідів своїх злочинів»²⁸. У документах комісії радянська влада позиціонувала євреїв як радянських громадян, намагаючись де можливо, уникати виокремлення їхньої національності чи віросповідання.

Ілюстрація 3.

Ексгумація тіл на єврейському цвинтарі.

Джерело: Збірка автора.

Друга світова війна додала людського болю та страждань. Проте кожна нація і досі пам'ятає здебільшого лише власну трагедію. Для євреїв це був Голокост, для поляків – масові розстріли в Катині, Волинь, знищення Варшави, для українців – найбільша кількість загиблих та полігон, на якому протистояли одна одній дві жахливі імперії. Історія засвідчує: ціна війни дуже висока. Тому її треба максимально уникати, але якщо вона уже настала, то з неї краще, звичайно, вийти

²⁸ ДАІФО. – ф. Р-98. – оп. 1. – спр. 2. – арк. 61-62.

переможцем. Можна дискутувати про точність цифр, зібраних спеціально створеною для цього комісією в Станіславові. В радянський час вони були під грифом секретно. Якщо б вони були неправдиві, то навіщо їх було б приховувати? Також, не будемо забувати, що матеріали комісій збирались на республіканському та все-союзному рівні як докази на Нюрнберзькому процесі. Виходячи з цього, припускаємо, що багато зібраних даних є реалістичними, що не виключає, очевидно, потреби серйозної джерелознавчої критики.

**Losses of Stanislav City in Consequence of the Events of 1941–1944
(according to the documents of the "Stanislav City Committee on
the Investigation of the Crimes of German Fascists
and Their Allies")**

Summary

The article deals with the losses of Stanislav City from 1941 to 1944 according to the information collected by the Stanislav City Committee on the Investigation of the Crimes of German Fascists and Their Allies. It presents the then calculations of both material and human losses during the German occupation. It shows the losses calculated by the newly-arrived Soviet government.

Key words

Stanislav, occupation, losses, victims

БІБЛІОГРАФІЯ

Архіви

- Державний архів Івано-Франківської області
Станіславская областная комиссия содействия чрезвычайной государственной комиссии по учету ущерба и злодеяний, нанесенных немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками.

Друковані джерела

- *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki. Na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. Oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Cz. III. Województwa Południowe.* – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1933.

Монографії і статті

- Галицька-Дідух Т. *Івано-Франківськ у добу тоталітаризму (1945–1985 рр.)* // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2011. – Ч. 18-19. – С. 68-79.
- Галичина у Другій світовій війні / Редакція і передне слово академіка АПН України, професора В. І. Кононенка. – Івано-Франківськ: Плай, 2001.
- Грицак Я.Й. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* – К.: Генеза, 2000.
- Єгрешій О.І. *Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча.* – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006.
- Злупко С.М. *Економічна історія України: Навч. посібник.* – К.: Знання, 2006.
- *История Украинской ССР.* – К., 1984. – Т. 8.
- *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область.* – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971.
- Копчак С. *Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (статистично-демографічне дослідження)* / С. І. Копчак, В.І. Мойсеєнко, М.Д. Романюк. – Львів: Світ, 1996.
- Литвин В.М. *Україна в Другій світовій війні (1939–1945).* – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004.
- Магочій П.-Р. *Історія України.* – К.: Критика, 2007.
- *Польща – нарис історії* / ред. Влодзімеж Менджецький, Єжи Брацисевич, з польськ. пер. І. Сварник, Інститут національної пам'яті. – Варшава, 2015.
- Соловка Л. *Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни* // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2008. – Вип. XIV. – С. 35-43.
- Турчин Т. *Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944–1953 рр.)* // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — 2013. – Вип. 23-24. – С. 230-237.
- *Україна у Великій війні 1939–1945: науково-популярне видання.* – Київ: Емма, 2014.